

بررسی وضعیت همبستگی اجتماعی در توسعه شهری اراک

مریم یارمحمدتوسکی*

E-mail: m-y.touski@iau-arak.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۱/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۹/۱۱

چکیده

وضعیت همبستگی اجتماعی عاملی نقش آفرین در فرآیند توسعه، در کشورهای در حال توسعه و یا مشخص‌تر خاورمیانه‌ای همچون ایران، تلقی شده است. در ایران طی ۸۰ سال نرخ شهرنشینی نزدیک به سه برابر شده است. نتیجه ابتدایی این روند رشد، نشانگر حرکتی ناموزون، تقلیدی و بدون بسترسازی‌های مناسب فرهنگی - اجتماعی بوده است. این روند در شهر اراک طی ۳۰ سال ادامه داشته است. در این مطالعه تلاش شده است تا زمینه‌ها و موانع همبستگی اجتماعی در شهر اراک به‌عنوان یک شهر صنعتی که فرایندی چند بعدی را در مسیر توسعه شهری نپیموده است، مطالعه شود. بدین سبب با رویکردی تاریخی - تطبیقی و بر اساس تحقیقات و اطلاعات پژوهشی از قبل انجام شده، در رابطه با موضوع، از روش فراتحلیل از دسته روش‌های کیفی با استناد به مدارک و یافته‌های پژوهشی موجود بهره گرفته شده است. اهداف مطالعاتی تحقیق، بر پایه تحلیل وضع موجود در رابطه با شاخص‌های همبستگی اجتماعی شهر اراک طراحی گردیده است. در نهایت با توجه به فقدان همبستگی اجتماعی مطلوب، فرایند توسعه شهری اراک، روندی متوازن و متعادل نداشته است و محقق راهکارهایی را مبتنی بر چهارچوب نظری و یافته‌های تحقیق جهت تقویت همبستگی اجتماعی شهری در اراک ارائه کرده است.

کلید واژه‌ها: همبستگی اجتماعی، توسعه شهری، جامعه شهری اراک.

* استادیار علوم اجتماعی، دپارتمان جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک

مقدمه

در راستای تحقق توسعه پایدار شهری باید شرایطی فراهم شود تا امکان بسترسازی توسعه پایدار انسانی و بهبود رفاه اجتماعی شهروندی، فراهم شود، که در این بستر می‌توان به برقراری عدالت اجتماعی (هاروی، ۱۳۷۶: ۹۹)، تقویت ساختارهای همبستگی اجتماعی همچون تعهد و مسئولیت‌پذیری، تقویت بنیان‌های اجتماعی و خانوادگی و احیای محیط زیست همگانی، طراحی اقلیمی هماهنگ با محیط زیست انسانی (شیعه، ۱۳۸۰: ۷۵)، ایجاد انتظام ساختاری در فضای شهری برای ادراک زیباشناختی و خوانایی شهری (کوبن لینچ، ۱۳۸۱: ۱۲)، بهبود بهره‌گیری از فضاهای شهری و افزایش رضایت شهروندی (بحرینی، ۱۳۷۸: ۹۸) و یکپارچگی بخشی به ساختار بصری محیط و منظر شهری (گوردن کالن، ۱۳۷۷: ۶۴) اشاره کرد. در یک دوره ۸۰ ساله میزان شهرنشینی در کشور ما بیش از دو برابر شده است (رفیع‌پور، ۱۳۷۹: ۱۳). استان مرکزی دارای مزیت‌های نسبی اقتصادی در کشور است. اما همین مزیت‌های نسبی و زیرساخت‌های خوب، اگر چه فعالیت‌های اقتصادی را شکل داده، اما باعث شده که به سرمایه‌گذاری‌های فرهنگی کمتر توجه شود» (سلطانی‌فر، ۱۳۷۵: ۲۶۹). جمعیت استان مرکزی زیر سن ۲۹ سال است. میانه سنی در شهر اراک ۲۴/۷ سال و نرخ رشد ۲/۹۷٪ است. «با توجه به این‌که رتبه و جایگاه استان مرکزی به لحاظ درجه توسعه‌یافتگی فرهنگی در کشور در حد متوسط است، باید گفت که این جایگاه با توجه به دیگر متغیرهای جمعیتی، جغرافیایی، اقتصادی و صنعتی و حتی علمی و آموزشی نشان‌دهنده وضعیت نامناسب فرهنگی استان در قیاس با دیگر مناطق کشور است.» (مبارکی، ۱۳۸۸: ۷). با چنین ویژگی‌های جمعیتی، شهر اراک دارای رشدی شتابان در جمعیت و کالبدی در بحث توسعه شهری است. پیامدهای فرهنگی - اجتماعی ناشی از زندگی شهری شتابان از جمله شامل موارد زیر است: حاکم شدن روابط ثانویه غالباً اقتصادی، بی‌اعتمادی، احساس عدم امنیت، تنهایی، گمگشتگی، افت وفاق اجتماعی، افزایش خشونت‌های اجتماعی، عدم تحمل دیگری به واسطه حاکمیت منش‌های فردگرایانه و کاهش همدلی‌ها و همبستگی‌های اجتماعی و... همگی به درجات مختلف در مناطق شهری جدید از جمله این دسته از جوامع آشکارا دیده می‌شود. در این مطالعه سؤال آغازین در قالب پرسش زیر مطرح است: وضعیت همبستگی اجتماعی به‌عنوان یک عامل مهم و زمینه‌ساز هویتی توسعه شهری، در شهر اراک چگونه است؟

هدف کلان مطالعاتی

بررسی شاخص‌های همبستگی اجتماعی در شهر اراک. روش مطالعاتی با اتکاء بر مدل تحلیل نظری، از تحقیقات، آمار و اطلاعات موجود در سطح استان مرکزی از جمله شهر اراک، برای درک و تحلیل وضع موجود استفاده شده است. در روش‌شناسی به این نوع تحلیل که از داده‌های موجود بهره می‌گیرد، تحلیل ثانوی (فراتحلیل) اطلاق می‌شود. هاکیم تحلیل ثانوی را چنین تعریف می‌کند: «هر تحلیل بعدی (ثانوی)، مجموعه‌ای از اطلاعات موجود است که تفسیر، نتیجه‌گیری یا شناختی افزون بر گزارش اول یا متفاوت با آن را ارائه می‌دهد» (بیکر، ۱۳۷۷: ۳۰۷). در تحلیل ثانویه: از ۱۳ مقاله ارائه و چاپ شده در همایش دویستمین سال بنیان اراک و ۱۱ تحقیق استانی و مختص شهر اراک و نیز از یافته‌های تحقیق ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی استفاده شده است. رویکرد غالب در این مطالعه بهره‌گیری از رویکرد تطبیقی - تاریخی است تا پدیده‌ها در فرآیند شکل‌گیریشان مورد تحلیل قرار گیرند. جهت غنای مطالعه و تطبیق اسناد مکتوب با مشاهدات، از مصاحبه با محققین، مطلعین و کارشناسان حوزه مطالعات و اجرایی دستگاه‌های اداری شهر اراک و مشاوره استفاده شده است. در این رابطه حداقل ۵ مصاحبه و مشاوره با کارشناسان استانی به شکل غیرتصادفی و قضاوتی (جهاد دانشگاهی استان، شهرداری اراک، استانداری و محققین دانشگاهی) در زمینه شاخص‌های همبستگی اجتماعی صورت گرفته است.

بحث نظری

دورکیم در کتاب قواعد روش جامعه‌شناسی (۱۸۹۵) با دقت به مسأله رابطه تراکم مادی و تراکم اخلاقی در جوامع ارگانیکی (شهری) می‌پردازد. تراکم مادی - منظور آن فقط نسبت ساکنان برحسب واحد سطح یا شبکه راه‌های ارتباطی و حمل و نقل نیست، بلکه معمولاً پا به پای تراکم مادی، پویایی هم پیش می‌رود. اگر تراکم مادی را با شاخص‌های کالبدی توسعه شهری و تراکم اخلاقی را با روح شهر (شاخص‌های فرهنگی - اجتماعی) محک بزنیم، آن چه که مورد انتظار است، حرکت به سوی شکل‌گیری جامعه ارگانیک و یا توسعه شهری است. «شهرها به صورت صورت‌های فضایی، بیانگر فرهنگ‌هایی که تولید کرده‌اند هستند... حتی آنهایی که شهر را می‌سازند و طراحی می‌کنند، بازنمایی شهری مخصوص خود را دارند. شهر محصول فرهنگ

است و به یک «روحیه» مبدل می‌شود. این جاست که دکترین فن‌سالارانه پهنه‌بندی (جدایی قاطع مکان‌های فعالیت از مکان‌های مسکونی) شهرساز شهیر لوکوربوزیه^۱ نمی‌تواند در واقعیت تحقق یابد» (فیالکوف، ۱۳۸۳: ۲۱) آنتونی گیدنز با طرح دو مقوله ادغام اجتماعی و طرد اجتماعی مفهوم برابری و عدالت اجتماعی را که از پایه‌های توسعه است، به شکلی مدرن‌تر استحکام می‌بخشد. او با طرح این دو مفهوم برنامه‌ریزان، سیاست‌مداران و متولیان فرهنگی را به حفظ اعضای یک جامعه در دایره وفاق اجتماعی دعوت می‌کند. از این منظر جامعه ادغام‌کننده الگویی مناسب برای پرهیز از طرد اجتماعی و همراهی فعال در نظام اجتماعی است و برابری، احیای حوزه عمومی، شایسته‌سالاری محدود، رفاه مثبت و دولت سرمایه‌گذار اجتماعی، را به ارمغان می‌آورد. منظور گیدنز از رفاه مثبت تربیت و پرورش افرادی است که مصرف‌کننده صرف از امکانات توزیع شده بالا نیستند. بدیهی است دولت سرمایه‌گذار اجتماعی که از شاخص‌های جامعه ادغام‌کننده است، اعتماد اجتماعی را به‌عنوان مهم‌ترین شاخص سرمایه اجتماعی به کار می‌گیرد. «گیدنز اعتماد را اتکاء یا اطمینان به نوعی کیفیت یا صفت یک شخص - چیز یا اطمینان به حقیقت یک گفته می‌داند» (گیدنز، ۱۳۷۷: ۳۷). در تحلیل نهایی شهرنشینی در فرایند توسعه جزء اجتناب‌ناپذیر توسعه است. مفهوم اصلی و زمینه‌ساز در مطالعه توسعه شهری، همبستگی اجتماعی تلقی شده است. احساس مسئولیت متقابل بین چند نفر یا چند گروه که از آگاهی و اراده برخوردار باشند و شامل پیوندهای انسانی و برادری بین انسان‌ها به‌طور کلی و حتی وابستگی متقابل حیات و منافع آنها باشد. علاوه بر تعادل و هماهنگی میان ایده‌ها، باورها و ارزش‌های مشترک با محیط، عوامل زیر در ایجاد و تقویت همبستگی میان انسان‌ها مؤثرند: اعتماد اجتماعی، همکاری و تعاون، احساس رضایت اجتماعی، گذشت و فداکاری، مشارکت اجتماعی، جامعه ادغام‌کننده (عدالت اجتماعی، مشارکت جو، دوری از طرد اجتماعی)، نهادهای مدنی فعال. نهایتاً براساس چهارچوب نظری ارائه شده مدل تحلیل نظری در تحلیل وضعیت همبستگی اجتماعی و زمینه‌های مربوطه در راستای توسعه شهری اراک در نمایه زیر ترسیم می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

«نمودار همبستگی اجتماعی و زمینه‌های مساعد آن»

یافته‌های مطالعاتی

۱- ویژگی‌های اقتصادی - اجتماعی شهر اراک

- صنعتی بودن شهر اراک: «در اواسط دههٔ چهل، به منظور کاهش بار صنعتی تهران، قانون ممنوعیت استقرار صنایع آلوده تا شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران تصویب و اجرا می‌شود و شهرهایی چون سمنان، قم، ساوه، قزوین، و اراک مورد توجه قرار می‌گیرند. به این ترتیب تعدادی «قطب صنعتی» در مفهوم عام منطقهٔ صنعتی یا شهر صنعتی به مفهوم خاص بوجود می‌آید که شهر صنعتی اراک نیز از آن جمله بوده است» (سلیمانی، ۱۳۷۴: ۷۷). در ساختار فیزیکی شهر اراک، عامل صنعت به‌عنوان متغیری مؤثر، بیشترین سهم را داشته است (نوابخش، ۱۳۷۷: ۹۱). تجربهٔ رشد جمعیتی ۸/۵٪ اراک منجر پیش‌بینی‌های جمعیتی شده که رقم ۲۷ میلیون نفر را برای این منطقه محاسبه کرده‌اند (ملک‌حسینی، ۱۳۸۲: ۶۱۲). بدین ترتیب مشکلات شهری شدیدتر هم‌چون، کمبود آب آشامیدنی، آلودگی هوا، تمرکز بیش از حد جمعیت، تخریب محیط زیست و... پراکنش منطقی‌تر و موزون‌تر جمعیت در منطقه را جدی‌تر بیان می‌دارد (ماستری‌فراهانی، ۱۳۸۲: ۱۲۴۵).

- امتیازات و انعطاف‌های فرهنگی جامعهٔ شهری اراک: «واقع شدن در مرکز کشور، نزدیکی به مراکز صنعتی تهران، اصفهان و همدان، احداث فرودگاه، و قرار گرفتن در مسیر اصلی ارتباطی مرکز با جنوب و غرب کشور... تأثیرگسترش صنعت بر شیوه‌های

اجتماعی جدیدی هم‌چون، خارج شدن از الگوی اقتصاد کشاورزی و ذوب در زیست محیط شهری و الگوی اقتصاد خدماتی و نیمه‌صنعتی و خروج از محیط بسته قبلی که الگوهای فرهنگی یکنواختی داشته است» (شادمند و نظام‌دوست، ۱۳۸۲: ۱۱۳۸). «نبود تعصب قومی - نژادی، وجود زمینه‌های فرهنگی مطلوب برای رشد دانش و علوم، وجود مفاخر و نخبگان علمی - فرهنگی و بزرگان مذهبی، نبود نزاع‌ها و درگیری‌های برجسته گروهی - زمینه‌های جذب مهاجران و زیست آنها در کنار ساکنین بومی مهیا ساخته است. غلبه فرهنگ روستایی در جامعه شهری اراک، از عوامل مهم در این گریز اثرات عدم توسعه شهری، عدم رفاه شهری و کاستی مشهود در مدرن‌سازی مکانیسم‌های شهری از سوی مخاطبان عنوان شده است (عبدی و عسگری، ۱۳۸۲: ۱۱۷۰). «فرهنگ غالب اراک امروز، فرهنگ نیمه‌کارگری (روستایی) - شهری است. در شهر امروز غیر از یک یا دو بنای معدود، بنایی با ارزش و تاریخی وجود ندارد. مهاجرنشینان در شهر نقاط نامشخص و پراکنده‌ای را برای اسکان برگزیده‌اند که همین امر توسعه ناموزون شهر را موجب شده است» (خدابخشی، ۱۳۸۲: ۱۶۱).

- **حاشیه‌نشینی:** «جمعیت شهر اراک غیر از عامل زاد و ولد با تحولات مهاجرتی در طی سال‌های ۳۵-۷۵ با نرخ رشد ۴/۷۷٪ از ۳۸۰۷۵۵ به ۵۸۹۹۸ رسید. شهر اراک به‌عنوان قربانی صنایع وارداتی و اقتصاد برون‌زا که هیچ‌گاه از بطن و ذات جامعه منتج نگردیده و با فرهنگ این شهر عجین نبوده و نخواهد بود همانند مسافرخانه‌ای پذیرای مسافران از همه قشر و از همه جا در همه زمان‌ها است. این مهاجرت‌ها اغلب به‌صورت مجرد، مرد و جوان‌گزین است. بالاترین گروه سنی مهاجران ۲۰-۲۹ ساله است. علاوه بر مهاجرت‌های اقتصادی، شهر اراک در دهه ۶۰ به علت بروز جنگ پذیرای میزان قابل توجهی از مهاجران استان خوزستان نیز بوده است. مهاجرت‌پذیری و مهاجرت‌فرستی شهر اراک ناشی از عدم ارضاء نیازهای اجتماعی، اقتصادی مهاجران وارد شده و خارج شده به‌عنوان کنشگران نظام اجتماعی است» (صالحی، ۱۳۸۲: ۴۹۲). «شهرستان اراک براساس آخرین آمار طی سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۷۵ با جذب ۵۰٪ مهاجران ورودی به استان مرکزی بالاترین سهم را در جذب حجم مهاجران داشته است.

- **خروج نخبگان و فراموشی مفاخر:** «در موزه مفاخر استان که به تازگی تأسیس شده است تنها چیز شگفتی که دیدیم فقدان حضور هرگونه نام و نشانی از برخی از مفاخر بزرگ استان است. شهر اراک، شهری آشفته و کارگری است. هوای آن آلوده‌تر از تهران

و ترافیکش سنگین تر از هر جای ایران است! با وجود این، یکی از بزرگ‌ترین رسته بازارهای سرپوشیده جهان در این شهر وجود دارد.» (فاضلی، ۱۳۹۰: ۱۲). «متوسط رشد شاغلین دارای تحصیلات عالی طی سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۷۸ در استان نرخ ۵/۴٪ را داشته و از طرفی جمعیت فعال دارای آموزش عالی به کل جمعیت استان ۹/۲٪ بوده است. بنابراین بخش زیادی از جمعیت تحصیل کرده آموزش عالی در استان موفق به پیدا کردن شغل نمی‌شوند و تصمیم به مهاجرت می‌گیرند» (حیدرپور، ۱۳۸۲: ۱۱۳۰).

۲- وضعیت شاخص‌های مرتبط با همبستگی اجتماعی اراک

- وضعیت اعتماد اجتماعی در شهر اراک: «مردم عملکرد بهینه نهادها را در سطح کشوری، با ارتقاء امنیت اجتماعی همسو دانسته‌اند و بین عضویت در سازمان‌های غیردولتی و مشارکت انجمنی با اعتماد بین شخصی رابطه معنادار وجود دارد (غفاری، ۱۳۸۵: ۵۰). «براساس نتایج بدست آمده از پیمایش‌های ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۸۱)، بیش از ۸۰ درصد مردم معتقد بودند بدون آشنا و پارتی نمی‌توان به حق خود دست یافت» (زین‌آبادی، ۱۳۸۷: ۵۹). در نگرش‌سنجی رفتارهای فرهنگی شهروندان اراک (۱۳۸۱) آمار زیر گزارش شده است: صداقت ۵۲٪ کم، انصاف ۵۵٪ کم، گذشت ۵۲٪ کم، پایبندی به قول و قرار ۴۵٪ کم، تملق و چاپلوسی ۶۹٪، دورویی و تظاهر ۶۵٪، پارتی‌بازی ۸۷٪، تبعیض ۵۵٪، ناامنی ۵۰٪ و اعتماد به خانواده ۹۲٪. «میزان اعتماد در سطح بین فردی: خانواده ۹۶٪، دوستان ۷۱٪، خویشان ۵۲٪، هم‌زبانی‌ها ۴۶٪، همسایگان ۳۲٪، هم‌شهری‌ها ۲۱٪. میزان اعتماد در سطح گروه‌های رسمی: بالاترین فوریت‌های پزشکی ۴۰٪، پلیس ۱۱۰-۳۹٪، راهنمایی و رانندگی ۳۲٪، بانک‌های دولتی ۳۲٪، دادگاه‌ها ۲۱٪، صداوسیما ۲۱٪، شهرداری ۱۳٪. میزان اعتماد در سطح گروه‌های غیررسمی: بالاترین، صندوق قرض‌الحسنه ۷۰٪، سایت‌های اینترنتی ۵۰٪، مؤسسات خیریه ۳۶٪، تشکل‌های مردمی ۳۱٪، بانک‌های خصوصی ۳۱٪. میزان اعتماد در سطح اشخاص: بالاترین، معلمان ۶۰٪، اساتید دانشگاه ۵۲٪، پزشکان ۵۱٪، کادر اداری سازمان‌ها ۳۳٪، شهردار ۳۲٪، مدیران ۱۹٪، کسبه ۱۵٪ (یارمحمدتوسکی، ۱۳۸۳ و ۱۳۸۴: ۱۸۸).

- مشارکت اجتماعی: «در استان مرکزی میزان عضویت انجمنی ۳۴/۷ است. بیشترین میزان عضویت از سوی پاسخگویان استان مرکزی با انجمن اولیا و مربیان عنوان شده است. تنها ۲۸/۶ درصد از مردم استان معتقدند که اخبار سیاسی، اقتصادی شهرستان خویش را دنبال می‌کنند. در پاسخ به میزان احتمال حضور در مناطق آسیب دیده استان

به شکل رایگان، مربوط به پاسخگویان شهر اراک ۳۲/۱٪ است. این رقم در سطح استان ۴۰٪ است. میزان شاخص ترکیبی حساسیت به سرنوشت در شهر اراک ۲۸/۵٪ است. میزان مشارکت در معامله‌ها و شراکت‌ها با خانواده در شهر اراک به میزان ۷۸٪، میزان مشارکت در معامله‌ها و شراکت‌ها با اقوام ۲۸٪، میزان مشارکت در معامله‌ها و شراکت‌ها با دوستان ۱۶٪، میزان مشارکت در معامله‌ها و شراکت‌ها با همسهری‌ها ۴٪ (مبارکی، ۱۳۸۸: ۳۷۵-۴۸۳).

- **گذشت و فداکاری:** «میزان گذشت و فداکاری در خانواده ۸۸٪، در اقوام ۳۷٪، در بین دوستان و آشنایان ۱۹٪ و در هم شهری‌ها ۶٪، مورد سنجش قرار گرفته است. این ارزش هم در سطح خانواده بسته و بدون گسترش در اجتماع مشاهده می‌شود.

- **فرهنگ آپارتمان‌نشینی:** «شمار اعضای خانواده، دید و بازدیدها، آشپزی و آشپزخانه، وسایل خانه، محل خواب، بلندی صدا، مالکیت آپارتمانی، حیوانات اهلی و آپارتمان‌نشینی و مسأله زباله. اختلاف بین ساکنین بر سر قسمت‌های مشترک، روابط همسایگی خیلی محدود به طوری که ۵۰٪ درصد از خانواده‌ها با هیچ کدام از همسایه‌های خود ارتباط ندارند. کمبود فضای سبز، بازی کودکان و پارکینگ در شهر اراک یک مشکل است» (غریب، ۱۳۷۵: ۷۶۶).

- **اهمیت کار (فرهنگ کار):** مقایسه کشورهای پیشرفته و کشورهای جهان سوم نشان می‌دهد که نه تنها تکنولوژی کاملاً متفاوت است بلکه روش‌های انگیزه‌دهی و ارتباطات اجتماعی هم متفاوت است. این شاخص ترکیبی در طرح آمایش استان مرکزی (اهمیت به شانس در کار، اهمیت به درآمدزایی کار، اهمیت به کار کارمندی) مورد سنجش قرار گرفته است. نرخ شاخص ترکیبی اهمیت کار در شهر اراک ۲۳٪ سنجش شده است.

- **همکاری و تعاون:** کارکردهای تعاون در کشورهای مختلف با توجه به فرهنگ و شرایط سیاسی آن کشورها، بازتاب‌های گوناگونی داشته است. این شاخص ترکیبی در طرح آمایش استان مرکزی (ترجیح کار انفرادی، تنهایی انجام دادن کارهای بزرگ، دردسر کار گروهی و وضعیت کار گروهی در جامعه) مورد سنجش قرار گرفته است. نرخ شاخص ترکیبی همکاری و تعاون در شهر اراک ۵۰٪ است (مبارکی، ۱۳۸۸: ۲۲۳).

- **فرهنگ نوآوری:** نوآوری، پدیده‌ای چند وجهی است به همین دلیل موضوع مطالعه شاخه‌های مختلف علوم انسانی قرار می‌گیرد. نرخ شاخص ترکیبی نوآوری (زندگی تکراری، تنفر از نوسازی، پذیرش چیز جدید و پذیرش فکر جدید) در شهر اراک ۶۱/۸٪ سنجش شده است (مبارکی، ۱۳۸۸: ۲۴۳).

- **اعتماد بنفش و غرور بومی (فرهنگی، اجتماعی):** نرخ این شاخص ترکیبی (توانایی مسئولین بومی، رقم زدن تاریخ کشور به دست افراد منطقه، اعتماد به افراد بومی برای ساختن منطقه، و نگرش افراد نسبت به بزرگان منطقه) در شهر اراک ۶۰٪ سنجش شده است (مبارکی، ۱۳۸۸: ۲۴۹).

- **تعارضات فرهنگی، اجتماعی:** وجود تعارضات فرهنگی یکی از منابع تهدید فرهنگی نسبت به توسعه نظام است. در همین راستا برای سنجش و ارزیابی وجود تعارضات (فرهنگی، اجتماعی) در عدم پیشرفت جامعه، در بین مردم استان مرکزی در طرح آمایش استان مرکزی، گویه‌هایی در جهت شناخت از وضعیت نگرش‌های افراد نسبت به این شاخص ترکیبی (مهاجرت، علت پیشرفت نکردن ما/ رابطه با اقوام و فرهنگ‌های دیگر، علت پیشرفت نکردن ما و نگرش سلبی افراد در برخورد با هم شهری‌ها) مورد ارزیابی قرار گرفت. نرخ وجود شاخص ترکیبی علت تعارضات (فرهنگی، اجتماعی) در عدم پیشرفت جامعه در شهر اراک با ۵۲/۷٪ تأیید شد (مبارکی، ۱۳۸۸: ۲۰۷).

- **فرهنگ یادگیری:** استان مرکزی و شهرستان‌های آن با توجه به پیشینه‌های تاریخی و فرهنگی علمی خود از جمله مناطق و مکان‌هایی بوده که در درازنای تاریخ همواره به‌عنوان زادگاه و محل زندگی بسیاری از عالمان و دانشمندان بسیاری شناخته شده است؛ به طوری که بسیاری از این افراد نه تنها در سطح منطقه و کشور بلکه در سطح دنیا نیز کاملاً شناخته شده‌اند. نرخ این شاخص ترکیبی (هزینه کردن زندگی در راه تحصیل، نیت مردم از تحصیل، و یادگیری در تمام دوران زندگی) در شهر اراک ۳۴٪ سنجش شده است (مبارکی، ۱۳۸۸: ۲۱۵).

- **شکل‌گیری هویت و تأثیر آن در پیشرفت جامعه:** افراد خود را با توجه به چگونگی بازخوردهای دیگران تعریف و توصیف می‌کنند. هویت بدون جامعه وجود ندارد. بدون شک عوامل بی‌شماری سبب هویت‌بخشی و معنابخشی در افراد و گروه‌ها می‌شوند که می‌توان از خانواده، زبان، دین، زادگاه، شغل، جنسیت، ایدئولوژی، ملیت، تاریخ و... نام برد. نرخ این شاخص ترکیبی (افتخار به اهل استان مرکزی بودن، ترجیح دادن زندگی در منطقه، شدت افتخار به استان و ملیت) در شهر اراک ۴۵٪ سنجش شده است (مبارکی، ۱۳۸۸: ۲۱۷).

- **احساس رضایت‌مندی از زندگی:** رضایت از زندگی بازتاب توازن میان آرزوهای شخص و وضعیت فعلی او است. نرخ این شاخص ترکیبی (رضایت از خانواده،

رضایت از محل سکونت، رضایت از تحصیلات، رضایت از شغل، رضایت از درآمد، رضایت از منطقه محل زندگی، نگرش کلی نسبت به رضایت از زندگی) در شهر اراک ۴۴٪ سنجش شده است.

- **فراغت و سبک زندگی:** اوقات فراغت و سبک زندگی عمدتاً با مصرف و خصوصاً مصرف فرهنگی به عنوان ابزاری برای تولید فرهنگی، مشروعیت‌سازی و مبارزه در فضای اجتماعی مطرح شده است. در مصرف، ارزش‌ها، نشانه‌ها و نمادها و فعالانه درگیر تولید و بازتولید ساختارهای اجتماعی هستند. نرخ این شاخص ترکیبی در شهر اراک با عناصر، سپری کردن فراغت با اشخاص (خانواده ۶۱٪، اقوام و دوستان ۳۰٪، دوستان ۱٪ و تنهایی ۸٪)، میزان دنبال کردن برنامه‌های تلویزیونی (۶۸٪)، میزان دنبال کردن برنامه‌های تلویزیون استانی - شبکه آفتاب (کم و به ندرت ۶۲٪، میزان استفاده از ویدئو (کم و به ندرت ۶۴٪)، استفاده از کامپیوتر (کم و به ندرت ۵۶٪)، میزان مصرف و یا استفاده از اینترنت (کم و به ندرت ۷۴٪)، استفاده از سینما (۷۴٪)، مصرف تئاتر (اصلاً ۸۸٪)، استفاده از رادیو (کم و به ندرت ۶۸٪)، استفاده از ماهواره (کم و به ندرت ۸۱٪)، مطالعه کتاب (۳۰٪)، خواندن روزنامه (کم و به ندرت ۸۶٪)، ورزش کردن (۳۰٪)، پارک و مراکز تفریحی (کم و بندرت ۶۵٪)، سفرهای سیاحتی و زیارتی (کم و به ندرت ۸۶٪)، انجمن‌های ادبی و هنری (۳۲٪)، سنجش شده است. در جمع‌بندی این شاخص فرهنگی، بیشترین فعالیتی که اوقات فراغت افراد را پر می‌کند تماشای تلویزیون است. در واقع یک شاخص اوقات فراغت با نوع تماشای تلویزیون خانوادگی با نرخ ۷۴/۸٪ در سطح استان شکل گرفته است.

نتیجه‌گیری

«استان مرکزی از جمله استان‌های صنعتی کشور است و بخش‌های خدمات، صنعت و کشاورزی به ترتیب اهمیت اساس اقتصاد استان را تشکیل می‌دهند. با توجه به وجود بیش از ۲۷۰۰ واحد تولیدی و صنعتی در استان مرکزی، بهره‌مندی از صنایع مادر و حلقه‌های واسط کلیدی در تولید کشور، سرمایه‌گذاری در طرح‌های صنعتی استان بالا بوده، به طوری که این استان همراه در رتبه ممتازترین استان‌ها در جذب سرمایه‌گذاری صنعتی را داراست» (سازمان تعزیرات حکومتی استان مرکزی، ۲۳ آذر ۱۳۹۱). در برنامه پنجم توسعه تحلیلی از فرصت‌ها، محدودیت‌ها و تهدیدهای استان مرکزی از سوی

وزارت کشور جمهوری اسلامی ایران صورت گرفته است. برخی فرصت‌های اجتماعی استان این‌گونه بیان شده است، «بالا بودن سهم طبقه متوسط از اقشار اجتماعی، وجود بیش از ۳۰۰ تشکل مردم نهاد، برخورداری از مراکز آموزشی و تحقیقاتی گسترده در رشته‌ها و زمینه‌های علوم انسانی - اجتماعی، پزشکی و بهداشتی، نهادهای مذهبی پوشش دهنده خدمات اجتماعی، وجود شبکه استانی صداوسیما، تهیه و تدوین سند آسیب‌های اجتماعی و مهارت‌های زندگی در استان» (۱۳۸۹، ج ۴: ۵) هم‌چنین برخی نقاط ضعف و محدودیت‌هایی به شرح زیر آمده است: «پوشش کم با کیفیت کم برای گروه‌های آسیب دیده و در معرض آسیب‌های اجتماعی توسط سازمان‌های حمایتی، وجود مناطق حاشیه‌نشین در اطراف شهرهای بزرگ، وجود نگرش بخشی در دستگاه‌های اجرایی مسئول در حوزه رفاه و تأمین اجتماعی، ناکافی بودن آموزش‌های علمی و کاربردی برای ارتقاء سطح آگاهی اقشار مختلف مردم و افراد در معرض آسیب، ضعف در استفاده از رویکردهای نوین در حوزه پیشگیری از بروز مسائل اجتماعی، ضعف در نیروی انسانی متخصص و نامناسب بودن چارت سازمانی دستگاه‌ها و نبود ساختار تشکیلاتی منسجم و توانمند برای هدایت و راهبردی نمودن سیاست‌های توسعه اجتماعی» (۱۳۸۹، ج ۴: ۷-۸). در بحث تهدیدهای توسعه فرهنگی - اجتماعی، «رشد ناهماهنگ بخش‌های اقتصادی - اجتماعی، پایین بودن میل ماندگاری نیروهای متخصص و صاحبان سرمایه در استان، افزایش نرخ سالمندی بدون آمادگی در تأمین حمایت‌های اجتماعی لازم (جمعیت ۶۵ سال به بالای استان ۹/۶ است)، وجود سکونت‌گاه‌های غیررسمی و ضعف ارائه خدمات حمایتی - آموزشی - بهداشتی و رفاهی به آنها و بالاخره رشد آسیب‌ها و جرائم اجتماعی در استان»، مورد توجه قرار گرفته است (۱۳۸۹، ج ۴: ۸). «فقدان پویایی، ساده‌نگری، مکانیکی نگرستن، فقدان تعامل بین بخشی مطلوب، فقدان شاخص‌ها و استانداردهای لازم مورد وفاق در بین صاحب‌نظران و متولیان توسعه اجتماعی (با تأکید بر عوامل زمینه‌ساز آن) برای شناخت علمی وضع موجود، و بالاخره فقدان یک نظام راهبردی و اشراف لازم و تخصصی مدیریت‌ها در توسعه کلانشهر اراک مشهود است.» (مبارکی، ۱۳۹۱: ۵۷). بنابراین هرگونه سیاست یا برنامه‌ریزی در حوزه توسعه، بدون توجه به زمینه‌ها و ساختارهای فرهنگی - اجتماعی و هویتی - بومی، جنبه کارآمدی به خود نگرفته و به رشد و توسعه موزون نمی‌انجامد. در این راستا، توسعه شهری تنها در تکوین مفاهیم زیر جنبه کارآمدی به

خود می‌گیرد:

الف) بسترسازی عدالت اجتماعی و شهروندی
 ب) بسترسازی مشارکت شهروندی و همبستگی اجتماعی
 پ) بسترسازی تقویت بنیان نهادهای اجتماعی و بنیان خانوادگی
 ث) رویکرد استراتژیک بر پدیداری توسعه پایدار شهری
 ج) گسترش آداب و فرهنگ شهرنشینی
 چ) مساعدت و سازماندهی ارگان‌های دولتی و خصوصی
 ح) کارآمدسازی سیاست‌ها و برنامه‌های سیاست‌گذاری در حوزه کلان‌شهری
 خ) گسترش حقوق شهروندی و بهینه‌سازی مناسبات مدنی
 این دسته تأکیدات نیز در مطالعات حاصل از فراتحلیل همبستگی اجتماعی به‌عنوان عامل هویت‌بخش در توسعه شهری اراک، مورد توجه قرار گرفته شده است از جمله: طراحی اقلیمی هماهنگ شهر اراک با محیط زیست انسانی (شیعه، ۱۳۸۰: ۴۵)، تقویت ساختارهای همبستگی اجتماعی همچون تعهد و مسئولیت‌پذیری، تقویت بنیان‌های اجتماعی و خانوادگی و احیای محیط زیست همگانی، ایجاد انتظام ساختاری در فضای شهری اراک برای ادراک زیباشناختی و خوانایی شهری و بهبود بهره‌گیری از فضاهای شهری و افزایش رضایت شهروندی (بحرینی، ۱۳۷۸: ۱۲۹) و یکپارچگی بخشی به ساختار بصری محیط و منظر شهری (کالن، ۱۳۷۷: ۸۰) مشهود است.
 با توجه به چهارچوب نظری و یافته‌های تحقیق حاصل از فراتحلیل حاضر، توسعه شهری اراک نسبت به توسعه اقتصادی و صنعتی رشدی متوازن، متعادل و همگون را با عوامل زمینه‌ساز فرهنگی - اجتماعی از جمله همبستگی اجتماعی، نداشته است.

راهکارهای ارتقاء توسعه شهری اراک با تأکید بر همبستگی اجتماعی

۱- بسط و گسترش رسانه‌های گروهی: مطبوعات به‌عنوان یکی از رسانه‌های مهم که به خصوص در شهر اراک دارای قدمتی قابل توجه است، از اهمیت زیادی برخوردار است. بدین جهت راهکارهای زیر می‌تواند اثربخش باشد. سهمیه‌بندی موضوعی نشریات مورد تقاضا براساس نیازهای منطقه‌ای - محلی / تقاضای انتشار مطبوعات در حوزه‌های پر مخاطب زنان و جوانان در زمینه‌های موضوعی مختلف / در رابطه با نشریات محلی تفویض اختیار به استان‌ها به‌عنوان یک اصل / هرگونه سیاست‌گذاری برای

مطبوعات براساس اطلاعاتی یا خاستگاه پژوهشی صورت گیرد و تنها خبرگان علمی، در عرصه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی و اداره این عرصه بسیار مهم حضور یابند (اصلانی ملایری، ۱۳۸۲: ۳۷۸). با توجه به تحقیقات انجام شده و بیان حداکثر ۴۰٪ اعتماد به رسانه‌های تصویری و شنیداری داخلی (شهر اراک) توصیه‌های زیر مطرح است: تقویت روحیه پژوهش خواهی در برنامه‌های تلویزیونی و رادیویی جهت انعکاس بهتر تمایلات، خواست‌ها و انگیزه‌های مخاطبین و به تبع آن جلب مشارکت بیشتر، تقویت برنامه‌های نقد تلویزیونی، افزایش حس مشارکت، تقویت حس خوش‌بینی نسبت به آینده و کاهش برنامه‌هایی که احساس خشونت و ناامیدی را زمینه‌ساز می‌شود.

۲- حقوق شهروندی: تأمین اجتماعی، کارکرد اصلی شهروندی عبارت است از اداره جامعه بر طبق اصول احترام به حقوق دیگران و تعهد به ایفای نقش در حفظ نهادهای مشترکی که این حقوق را پایدار می‌دارند. «توماس مارشال به‌عنوان یکی از نظریه‌پردازان این حوزه، در کتاب خود با عنوان «شهروندی و طبقه اجتماعی»، سه بعد حقوق مدنی، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی را برای حقوق شهروندی مطرح می‌کند. رویهم رفته ارتباط و پیوندی ناگسستنی میان شهروندی و شکل‌بندی‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، حقوقی و فرهنگی جامعه مدرن وجود دارد» (موسوی، ۱۳۸۹).

۳- اطلاع‌رسانی و تقویت همبستگی اجتماعی: شفافیت و دسترسی به موقع شهروندان به اطلاعات غیر طبقه‌بندی شده دولتی / استفاده از روش‌های دقیق و جدید که دخالت انسانی را کم می‌کند.

۴- ایجاد زمینه برای مشارکت اجتماعات طبیعی و گروه‌های مدنی / برابری فرصت‌ها برای مشارکت‌های مردمی / تأمین امکانات لازم برای اجتماعات افراد / نظارت و بازرسی به منظور مقابله با رانت‌های مدنی / تشکیل کانون‌ها و گروه‌های اجتماعی فعال برای دعاوی علیه مجرمان، کادرسازی مدیران متعهد و متخصص / پاسخ‌گویی مناسب به انتظارات و توقعات مردم / جامعه‌نگری و توجه به مشکلات مردم.

۵- داشتن نگرشی شهروندی - مشارکتی به زندگی و مدیریت شهری / شهروندسازی، آموزش فرهنگ شهروندی / آموزش فرهنگ شهری / تأمین کالاها و خدمات مورد نیاز شهروندی / قانون‌مند کردن حقوق، وظایف شهروندی و شهرداری (نظام حقوق شهری) / پاسخ‌گویی و مسئولیت‌پذیری / ایمن‌سازی زندگی شهری / اطلاع‌رسانی (نجات حسینی، ۱۳۸۱: ۴۲).

۶- حس تعلق اجتماعی و اعتماد اجتماعی شهری/ پرداخت مالیات‌ها و عوارض شهری/ بازتولید مستمر الگوهای فرهنگی شهری و شهروندی/ تمکین حقوقی - مدنی از قانون شهرداری/ مسئولیت‌پذیری شهروندی (نجات‌حسینی، ۱۳۸۱: ۴۲).

۷- درونی کردن ارزش‌های مشارکت، نهادینه‌سازی و کاهش اختلالات اجتماعی، جلوگیری از هرج و مرج‌ها، جلوگیری از یأس فکری و انزوای اجتماعی، تقویت جامعه مدنی (عظیمی، ۱۳۷۵: ۱۲۰۰).

۸- کنترل رشد کالبدی شهر: از ویژگی‌های عمده رشد کالبدی و معمولاً بدون کنترل‌های مطلوب توسعه شهری، کاهش نگران‌کننده پیوندهای اجتماعی و اخلاقی شهروندان است. در این راستا پیشنهادهایی مطرح است: «تدوین نظام شهری اراک با ضابطه و برنامه مشخص نبوده و نیاز به بازنگری اساسی دارد. در ایجاد شهرصنعتی اراک به ساختار توپوگرافی زمین و جهت بادهای محلی توجه لازم نشده است؛ در نتیجه آلودگی شهر اراک تشدید می‌شود. به کارگیری مدیران متخصص و متعهد از مهم‌ترین پیشنهادات است. پیگیری طرح جامع کاهش آلودگی هوای شهر اراک مصوبه هیأت وزیران شماره: ۹۴۹۷۶ تاریخ ۱۳۸۶ و مصوبه‌های بعدی احیاء و تقویت فرهنگ بومی از طریق ترمیم ابنیه تاریخی و شناسایی آنها به نسل جدید از طریق رسانه‌های گروهی محلی جهت ایجاد هم‌نوایی بیشتر میان بومیان و مهاجران شهر اراک، زمینه‌های مشارکت سیاسی ساکنان و ارتقاء جامعه‌پذیری آنان صورت پذیرد» (صالحی، ۱۳۸۲: ۱۲۹۸).

۹- حفظ امنیت فضاهای خصوصی در کنار گسترش فضاهای عمومی شهری: بی‌توجهی به فضاهای خصوصی و نیمه‌خصوصی در شهر باعث کاهش احساس امنیت در شهروندان می‌شود. الگوبرداری صرف از هر جا با هر سبک فرهنگی اساساً موجبات بهم ریختگی فرهنگی و اجتماعی می‌شود. در بین صاحب‌نظران معماری مطرح است که چگونگی طراحی یک ساختمان می‌تواند بر آرامش و حفظ افراد خانواده در کنار هم تا از هم پاشیدگی اعضاء خانواده تأثیرگذار باشد. «معماری معاصر به‌طور روزافزون از متن اجتماعی - فضایی که در آنها ساخته می‌شود، انتزاع می‌گردد. طرح‌های پوست‌پیزی، طرح‌های بریده از متن و معماری خارج از متن است که مستقیماً بر همبستگی و پیوستگی اعضاء درون آن سازه اثر بخش است» (دیکنز، ۱۳۷۷: ۱۵۰). «مهاجران در شهر از گمگشتگی اجتماعی رنج می‌برند.

۱۰- مبلمان شهری و تقویت همبستگی اجتماعی مبلمان شهری در ایران براساس

اقلیم، فرهنگ و هویت منطقه‌ای طراحی نشده است. مبلمان شهری باید نشانه‌ای از فرهنگ، تمدن و هنر منطقه یا کشور باشد. شهروندان علاوه بر این که به فعالیت‌های ضروری در فضای شهری می‌پردازند به حضور در محیط کوچه و خیابان و پارک‌ها به جهت گذران اوقات فراغت نیز تمایل زیادی نشان می‌دهند. مبلمان مناسب شهری یکی از عوامل افزایش حضور افراد پیاده در شهر و در نتیجه ارتباط بیشتر مردم در محیط خود و جامعه است. ایجاد سلامت روانی و آرامش شهروندان را نیز نباید از یاد برد. هم‌چنین توجه به ورودی‌ها یکی از نکات با ارزش در مبلمان شهری است. «فضاهای مشاع مثل هال، ورودی، راه‌پله و حیاط که نه جزء بیرون و نه جزء درون است، در مجتمع‌های مسکونی و ساختمان‌ها یک فضای میانی است» (فیالکوف، ۱۳۸۳: ۵۵) این فضاها در شهر، مکان مناسبی برای ملاقات‌های ساکنین و ایجاد مهلتی برای مشارکت و گفت‌وگو محسوب می‌شود.

۱۱- کاهش معضلات پیش‌روی گردشگری و سیر و سیاحت: طی ۲۰ سال گذشته سرمایه‌گذاری مهم و ویژه برای بخش گردشگری در ایران صورت پذیرفته و در مورد اراک هم نه تنها افزایش پیدا نکرده بلکه در مواردی کاهش هم داشته است (اسماعیل‌زاده، ۱۳۸۲: ۳۵۶).

۱۲- حاشیه‌نشینی، حومه شهری مانعی در تقویت همبستگی اجتماعی: عدم مشارکت، احساس تبعیض، نداشتن روحیه تعلق شهروندی، کامروایی معوق و... از ویژگی‌های عمده شخصیتی حاشیه‌نشینان است. حاشیه‌نشین این احساس را دارد که شهر خانه اونیست. پرویز پیران با توجه به انواع مقابله‌هایی که با مسأله به اصطلاح آلونک‌نشینی شده معتقد است، پذیرش حاشیه‌ها و کمک به تطابق با هنجارهای شهری برای آنان بایستی صورت پذیرد. باید ابتدا از ایجاد آلونک‌های جدید در سطح شهر از آغاز جلو گرفت. / رشد آلونک‌ها موجود را محدود ساخت / کار فرهنگی و ایجاد تشکلی از درون اجتماعات آلونک‌نشین، جدا ساخت و با کمک اهالی سرپناه برای ایشان تدارک دید / برخی از اجتماعات آلونک‌نشین را هم می‌توان با همیاری اهالی تثبیت و بازسازی کرد (توسلی، ۱۳۸۳: ۲۲۲).

۱۳- ساماندهی برای محله‌های شهری و تقویت همبستگی اجتماعی: در جامعه‌شناسی محله، سطح طبقاتی، محرومیت و عناصر اجتماعی از نکات مهم می‌باشد که در طراحی باید مورد توجه قرار گیرد (توسلی، ۱۳۷۵: ۱۲۸).

- ۱۴- **تقویت واحدهای همسایگی:** واحد همسایگی به منزله خانه‌های مسکونی با محیط پیرامونی آن است که در کنار هم یک کل بهم پیوسته را تشکیل می‌دهند و دارای یک هویت جمعی و محله‌ای است. این هویت جمعی در واحد همسایگی باعث ایجاد پویایی جمعی، افزایش ارتباطات اجتماعی و احساس همبستگی اجتماعی می‌شود.
- ۱۵- **راهبرد آمایش سرزمین در راستای توسعه شهری اراک:** آمایش استفاده بهینه و عقلانی و پی بردن به «ارزش‌های فضا» به منظور «کارکردهای مؤثر اقتصادی و اجتماعی» است به دیگر سخن، برنامه آمایش، برنامه‌های منطقه‌ای را به برنامه‌های ملی پیوند می‌زند.

منابع

- اسماعیل‌زاده، محمد (۱۳۸۲)؛ «تحلیلی بر وضعیت هنر و گردشگری اراک»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- اصلانی ملایری، محسن (۱۳۸۲)؛ «بررسی مطبوعات شهر اراک در ۲۰۰ سال اخیر»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- بحرینی، حسین (۱۳۷۸)؛ *تحلیل فضاهای شهری*، ج ۲، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- بیکر، تریز - ال (۱۳۷۷)؛ *نحوه انجام تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نایی، نشر روش.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۷۵)؛ *مطالعات اجتماعی - اقتصادی شهر اراک*، مؤسسه مطالعاتی و تحقیقاتی دانشگاه تهران.
- ----- (۱۳۸۳)؛ *جامعه‌شناسی شهری*، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ثابت‌جو، محمدرضا؛ ثابت‌جو، اکرم (۱۳۸۲)؛ «شناسایی جاذبه‌های طبیعی منطقه اراک»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- حیدرپور، افشین (۱۳۸۲)؛ «تحوّلات جمعیتی، بازار کار، وضعیت رفاه و توسعه در استان مرکزی با تأکید بر شهرستان اراک»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- خدابخشی، شهره (۱۳۸۲)؛ «نگرش کلی بر شهر اراک و چگونگی انسجام بخشیدن بافت قدیم با ساختار آتی شهر»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- دیکنز، پیتر (۱۳۷۷)؛ *جامعه‌شناسی شهری*، ترجمه حسین بهروان، مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۹)؛ *آنومی در شهر تهران*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- زین‌آبادی، مرتضی (۱۳۸۷)؛ «بررسی اعتماد در جامعه ایران و راه‌های بازسازی آن»، *پژوهشنامه پژوهشکده تحقیقات استراتژیک*.

- سلطانی فر، مسعود (۱۳۷۵)؛ «گفت و گو با استاندار استان مرکزی در رابطه با توسعه فرهنگی»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی - هنری استان مرکزی راه دانش*، ش ۱ و ۲، ص ۲۶۹.
- سلیمانی، محمد (۱۳۷۴)؛ «نگاهی به الگوی استقرار شهر صنعتی و تأثیرات متقابل آن با شهر اراک»، *فصلنامه راه دانش*، ش ۵ و ۶، ص ۷۷.
- شادمند، فاطمه؛ نظام دوست، سیدجعفر (۱۳۸۲)؛ «بررسی مزیت‌های نسبی استان مرکزی»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- شیعه، اسماعیل (۱۳۸۰)؛ *مقدمه‌ای بر مبانی برنامه‌ریزی شهری*، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- صالحی، زهرا (۱۳۸۲)؛ «بررسی پدیده مهاجرت، آثار و تبعات جامعه‌شناختی آن با نگاهی به معضل حاشیه‌نشینی به‌عنوان بازتاب مهاجرت بی‌رویه به شهر اراک»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- طالقانی و دیگران (۱۳۶۹)؛ *مطالعات جامعه‌شناسی شهر تهران (جمعیت)*.
- عبدی، حمید؛ عسگری، مرضیه (۱۳۸۲)؛ «بررسی شاخص‌های آماری از وضعیت عملکردهای شهری در اراک - از دیدگاه دانشجویان و فارغ‌التحصیلان اراکی مقیم تهران»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- عظیمی، نیرالزمان (۱۳۸۲)؛ «چگونگی مشارکت شهروندان در اداره شهرها»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- غریب، محمدحسن (۱۳۸۲)؛ «بررسی وضعیت آپارتمان‌نشینی در شهر اراک»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۸۵)؛ «اعتمادسازی، مشارکت اجتماعی و امنیت اجتماعی»، *مجموعه مقالات اولین سمینار پلیس توسعه دانشگاه، معاونت اجتماعی فرماندهی انتظامی استان مرکزی*.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۰)؛ «اراک، شهری که مفاخرش را فراموش کرده»، *روزنامه شرق*، ش ۱۴۰۱، سوم آذرماه، ص ۱۲.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۵)؛ *انسان‌شناسی شهری*، ج ۳، تهران: نی.
- فیالکوف، یانکل (۱۳۸۳)؛ *جامعه‌شناسی شهر*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: آگه.
- کاستللو، وینسنت فرانسیس (۱۳۸۳)؛ *شهرنشینی در خاورمیانه*، ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی، تهران: نی.
- کالن، گوردن (۱۳۷۷)؛ *گزیده منظر شهری*، ترجمه منوچهرطیبیان، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۷)؛ *پیامدهای مدرنیته*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: مرکز.
- ماستری‌فراهانی، مجید (۱۳۸۲)؛ «صنعتی شده روستاها به‌عنوان یک راهبرد و رهیافت جهت تمرکززدایی و مهاجرت به شهر اراک»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- مبارکی، مهدی (۱۳۸۸)؛ *بررسی و تحلیل وضعیت فرهنگی و سرمایه اجتماعی در استان مرکزی*، معاونت برنامه‌ریزی استانداری استان مرکزی.
- موسوی، یعقوب (۱۳۸۹)؛ «حقوق اجتماعی شهروندی»، *سایت انجمن جامعه‌شناسی ایران*.
- میرمحمدی، سیدمهدی (۱۳۸۲)؛ «نگاهی به حمل و نقل جاده‌ای استان مرکزی»، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.
- نجاتی حسینی (۱۳۸۱)؛ «بررسی جایگاه مفهوم شهروندی در قانون شهرداری ایران»، دفتر برنامه‌ریزی عمرانی وزارت کشور - مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهری، *مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک*.

- نوابخش، مهرداد (۱۳۷۷)؛ «بررسی مردم‌شناختی حوزه فرهنگی شهر اراک»، فصلنامه تحقیقاتی - فرهنگی استان مرکزی راه دانش، ش ۱۵ و ۱۶، ص ۹۱.
- نوازی، حمیدرضا (۱۳۸۲)؛ «آسیب‌شناسی توسعه شهری اراک»، مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک.
- نوریان، فرشاد؛ عبدالمهدی، محمد مهدی (۱۳۸۹)؛ «تبیین شاخص‌های پایداری در محله مسکونی»، دوماهنامه شهرنگار، ش ۵۰، ص ۲۹.
- هادوی، حسین (۱۳۸۳)؛ بررسی خشونت خانگی علیه زنان ایران - یافته‌های اراک، دفتر امور اجتماعی وزارت کشور - مرکز امور مشارکت زنان ریاست جمهوری.
- هاروی، دیوید (۱۳۷۶)؛ عدالت اجتماعی و شهر، ترجمه فرخ حسامیان، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- وحیدیان، عزت (۱۳۸۲)؛ «مروری بر شهر اراک»، مجموعه مقالات همایش ۲۰۰ امین سال بنیان اراک.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۱)؛ ارزش‌ها و رفتارهای فرهنگی ایرانیان، دفتر طرح‌های ملی.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۱)؛ ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان.
- وزارت کشور جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۹)؛ «اسناد برنامه پنجم توسعه استان مرکزی»، مجموعه اسناد توسعه بخش امور اجتماعی و اداری، ج ۴.
- یارمحمدتوسکی، مریم (۱۳۸۳)؛ مطالعه بنیان‌های سرمایه اجتماعی با تأکید بر اعتماد اجتماعی و مشارکت عمومی - مطالعه موردی شهر اراک، اداره کل صداوسیما جمهوری اسلامی ایران - استان مرکزی.
- یارمحمدتوسکی، مریم؛ نوابخش، مهرداد (۱۳۸۵)؛ «تحلیل جامعه‌شناختی از نگرش حاکم بر توانمندسازی زنان در مدیریت منابع انسانی ایران (مطالعه موردی استان مرکزی)»، مجموعه مقالات همایش توانمندسازی زنان، دانشگاه آزاد اسلامی علی‌آباد کتول.

